

ספריות ואוספי ספרים

עורכים

משה סלוחובסקי

יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לתרבותות ישראל

ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחייאל כהן (יו"ד), פרופ' דוד אסף, מרכז צבי יקוטיאל, פרופ' ג'ימי כהן,
פרופ' גדעון פוקס, פרופ' שמואל פינר, ד"ר אמנון רוזקרוקצין
מרכז המערכת: מעין אבנרי-רבוחן

עריכה לשונית: ישראל חוני
הפקה והבאה לדפוס: יצחק כהן ויהוּקאל חובב

ספר זה יצא לאור בסיו"ע
משרד החינוך, התרבות והספורט – מינהל התרבות

מסת"ב 8-227-207

מספר קטלוגי 185-523

© כל הזכויות שמורות למכבו ולמן שור לטלדות ישראל, תשס"ו
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשם זורה ובשם אופן, אלקטרוני או מכני,
לרובות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמווציא לאור.
סדר ועימוד: מכבו ולמן שור
לוחות: מכון האופטט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
olumn בירושלים

בין תודעת הספריה לרפובליקת הספרותית היהודית

אבייל בר-לבב

ללאורה

במונח "תודעת ספריה" הבא בכוורת אני מציע לכנות את המודעות למשמעות העקרונית והמעשית של ספריות, לתפיסה שלחן המכול, ולהבנה שמכיל של ספרים מחייב למכלול של ידע, אף קשור לתפישות אחרות של כוליות. למודעה זו זיקה לקיוםם במציאות של ספריות ואוסף ספרים, אך היא אינה זהה להם, אלא שיכת למשור אחר, מישור התודעה, שייחסו עם המציאות מורכבים. אין התודעה קבועה ואחדיה, והיא משתנה ומפתחת בעיות ומקומות שונים. שאלת התפתחות תודעת הספריה בתרבות היהודית עדין מתניתה למחקר, שבאמצעותו ניתן יהיה להאיר היבטים בהיסטוריה של המרבות והמנצחות היהודית. בחלק הראשון של מאמר זה אציג את תודעת הספריה בכלל, ואדון באחת מנוקודות המוקד של התפתחותה בתרבות היהודית, והוא אוור התרבויות האשכנז' בראשית העת החדשה, שתודעת הספריה היא חלק ממכלול תופעות תרבותיות שהתרחשו בו אז, ובן עליית המודעות ל'יידיש ולמשמעותה במסגרת קהל הקוראים המתרחב, ופעולתם של מדפסים בתור סוכני תרבות. בתופעות תרבותיות אלה אדון בחלק השני של המאמר, ואגדים אותן בדמותו של המדפס המלומד ר' משה פרנקפורט באנטרכט. לבסוף אדון בחלק מן המשמעות התאורטיות של התופעות שהנתני, ואטען שניתן לראות בהן את ניצניהם של הרפובליקה הספרותית היהודית.

* ראשית עיסוקי בדמותם של ר' שמואן פרנקפורט ובנו ר' משה (ראו להלן) בעבודת דוקטור שכבתבי בהנחתת פרופ' זאב גריס, פרופ' משה אידל ופרופ' יוסף קלפלן (להלן, הע' 22). אני מודה למורי על סיוע ועל כל שלמדתי מהם. הגתתי חלקים מן המאמר בהרצאות בכנס העשרים וארבעה להיסטוריה של מרכז ולמן שור והחברה ההיסטורית הישראלית בניוא"ס ספריות ואוסף ספרים," ירושלים, סיון תש"ס; בכנס האיגוד האירופי למדעי היהדות (EAJS), אמסטרדם, יולי 2002; ובסדרת המחקה הבינ'-אוניברסיטאית "טקסט וקונטקסט" של המחלקה לחישטויה, פלוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה, שתקיימה בבית דניאל, זכרון יעקב, בדצמבר 2003. אני מודה לשתתפי הסדנה על העור视听节目 המועילות. אני מודה לזאב גריס על העורתיו הרבות המשקעוו במאמר, ולמשה אידל, למלאכי בית-אריה, לחגי בן-שםאי, למנחם בן-שושן, לאייל גיניא, למוטי ולקן, לדוד מלכיאל, למנסה ענו, למרים פרנקל, לאלהנן ריינה, לאורית רמון, ולאידris שגדר, שקבעו בסמהם קודמים של המאמר, על העורתיו וסיעם.

א

אחד הביטויים הראשוניים של תודעת הספריה מופיע בצואת ר' יהודה בן תיבון, שבה הוא מאשים את בנו, ר' שמואל בן תיבון, בזלזול בספרים שהוא, האב רכש לו:

כבדין בהרבות לך ספרים, ולא הרצתיך לשאל ספר מادرם, כאשר אתה רואה הרבה התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו. ואתה שבח לאל משאיל ואין שואל, וברוב הספרים יש לך שניים ושלישים. ויתר עשייתך לך ספרים מכל החכמות. היותי מקוה שתמצא ידך כאן לכולם, כיון שאתה צורך לב חכם ונבון... ואתה בני הוצאה את תוחלתך ואת תקוותך ולא חפצת להשתמש בביבנתק, והתעלמת מכל ספריך, אפילו לא הייתה רצחה לראות מה הם ומה שמותם. כי אם היה רואה אותם בידי אחרים לא היה מוכרים. ואם הייתה צריכה לך אחד מהם, לא היה יודע אם ישנו אחר אם אין, עד שהיית שואל אותה ואףלו המוכרת של ספריך לא הייתה מעין אותה.¹

משמעותה כאן שלב מוקדם בהתחפתחות תודעת הספריה.² ר' יהודה בן הרבה ספרים לבנו, אך התפיסה המושגית העיקרית בדבריו היא של (הרבה) ספרים בודדים, יותר מאשר המושג של הספריה או של אוסף הספרים, שקיים רק בראע. ר' יהודה מזכיר אכן חלוקה כללית לנושאים – "ספרים מכל החכמות" – אך חלוקה זו סטטistica, והוא אינו מזכיר את הנושאים של הספרים השונים צבר למען בנו. הכוונה אינה לכך שהביבטי "ספריה" אינו מופיע בדבריו – קיומו או היעדרו של הביטוי אינו מעלה ואין מודיע לגבי קיומו או היעדרו של הרעיון. רעיון האוסף אכן מצוי בדברי בן תיבון, אך לדעתו אין הוא בולט, וכאמור במקורו בספרים הבודדים; והוא מואזכור מכך שבנו אינו מכיר כל ספר וספר באופן אישי. כך גם בקריאתו הידועה לבנו להתייחס לטיעול בין הספרים כמו לטיזול עם חבריהם בובוסתונ:

בני, שם ספריך חבירך, וארגזיך ותיכויתך פרדסיך וגנותיך. רעה בגנותיהם וליקוט שונאיםם. וארה מפרידם בשמיים ומוריהם. ואם תקוץ נפשך ותלאה העתק מגן אל גן, ומערוגה אל ערוגה, וממראה אל מראה, כי או יתחדש חפץ ותגאה נפשך.³

¹ צוואת ר' יהודה בן תיבון, צואות גאוני ירושלים, בעריכת י' אברהams, פילדלפיה תרפ"ג, עמ' 58-57. רשימת הספרים ("המוכרת") מתרומה "כדי שתזכור מה שיש לך מן הספרים" (עמ' 81), וורושים בה החאלות של ספרים (עמ' 82).

² על היבטים של תרבות הספר והספריה בידי הבנים ורא במאמרה המרתק של מ' פרנקל, "רשימות ספרים מן הגנוזה כמקור להיסטוריה חברתית ותרבותית של היהודיםangan הימ התיכון", תעדותה, טו (תשנ"ט), עמ' 333-349.

³ אברהams (לעיל, ה' 1), עמ' 63.

בין תורעת הספריה לרופובלילקה הספרותית היהודית

במשל לא נזכرت גינה אחת אחורית אל גינות ופרדסים, ובנמשל היחידה הגדולה ביותר היא הארגן והתיבה.⁴ אמנם ארגו הספרים הוא המקובל של ימי הביניים למדף הספרים בתקופות שאחריו, אולם יתכן שדרך זו של אהסון משפיעה על תפיסת מקוטעת של האוסף. הספריה עצמה, שאוთה ורכש ר' יהודה בן תיבון לבנו, מפותחת יותר מתודעת וספריה של הרוכש, ודומה שם של בנו; לשון אחר, זוהי תודעה ראשונית או חלקית של ספריה. זאת, למרות שגם בעולם העתיק היו קיימות מבני ספריות, והידועה והגדרה שהבון הספריה שבאלכסנדריה, הנזכרת גם באיגרת אריסטיאס.⁵ בימי הביניים, כפי שצין מלacci בית-אריה, לא היו ספריות יהודיות ציבוריות או מוסדיות.⁶

בדוגמה נוספת יותר, מספרד של המאה החמש עשרה, ניתן להבחין בתחושות מובסתות יותר לגבי קבוצות של ספרים בנושאים מסוימים. את היבورو המתודולוגי "דרכי הגמרא" (מנטובה שנ"ג) סיים ר' יצחק קנסנטון בדברים הבאים:

אין חכמת אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעין, ולכן ימכור אדם כל מה שיש לו ויקנה ספרים, כי ד"מ [דרך משל] מי שאין לו ספרי הגמרא א"א [אי אפשר] להיות בקי. וכן קר מי שאין לו ספרי הרפואה לא יוכל להיות בקי בה. וכ"כ [וכן כך] מי שאין לו ספרי ההגיון או החכמה לא יהיה חכם בה. ולהה אמרו ז"ל מרבה ספרים מרבה חכמה, ופיריש רש"י ז"ל על "יקנה לך חבר" (אבות א, ו) – ממש, ויש אומרים טרבים, כי הספר הוא חבר טוב. והקורא בספרים שאלים הוא בכלל "והיו חירך תלואים לך מנגד" (דברים כח, סו).⁷

על ארגוי הספרים רואו ה' פטרוסקי, הספרים על מדף הספרים, תירגמה ע' וילבר, תל-אביב תש"א, עמ' 40–45.

ראוי איגרת אריסטיאס, מהדורות א' כהנא, הספרים החיצוניים, בעריכת א' כהנא, תל-אביב תרצ"ז, עמ' כג–כד. על הספריה אלכסנדריה רואו: R. MacLeod (ed.), *The Library of Alexandria: Center of Learning in the Ancient World*, London 2001

הקריה, תייגם מאנגלית ד' שחם, לוד 2001, עמ' 197–208, ובפתח, ערך "ספריות".

ראו בקובץ זה את מאמרו של מ' בית-אריה, "אלא היו ספריות ציבוריות ימי-היביניים?", ואת, כפי שמצוין בית-אריה, "למעט אספסים נגועים של ספרי מקרא ותפללה בבתי הכנסת", (לעיל, עמ' 103). פרופ' תג' בן-שמאן ופרופ' מנוחם נישון העירוני שהמצב היה שונה בקבילותות המורה – רואו על כך בהרצאותיהם שטרם נדפסו: H. Ben-Shammai, "The Karaite Library of Jerusalem – Built (10th–11th Centuries) and Reconstructed (FGP 21st Century)".

M. Ben-Sasson, "Mediterranean Libraries in the Cairo Geniza"

ר' יצחק קנסנטון, דרכי הגמרא, מהדורות א"ה וייס, ווען תרנ"א, עמ' 20. על השימוש בדבריו של ר' יצחק קנסנטון רואו הפניותי של א' בלאנקשטיין, משלוי ישראל ואומות העולם, בעריכת ש' אשכנזי, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 377–378, מס' 680, ולהלן הע' 34. השוו לתיאורו של ר' מנחם בן אחנון בן זורה, צידה לדך, ואראשא תר"מ, עמ' 6, את בית מדורשו של ר' יצחק הכהן בעל התוספות, שהיה בו שישים ורבנים וככל אחד מהם ידע בעל פה מסכת אחרת. והשוו: Brian Stock, *The Implications of Literacy*, Princeton 1983, p. 90

4

5

6

7

ר' יצחק קנסנטון היה בעל תפיסת אנגלית ומודעות מותודית מפותחות, כפי שמעיד ספרו. בהשוואה לדבריו של ר' יהודה ابن תיבון, בדבריו משתקפת התפתחות של תודעת הספריה, בכך שהוא מקשר בין השליטה בנושאים שונים לבין הבעיות על ספרים בנושאים אלה.

בשתי הדוגמאות האלה מימי הביניים הספריה שמדובר עליה היא ספריה אישית ופרטית, והגניות לידע מהייבות בעלות על כתבי היד. אך מצב זה משתנה בעת החדשיה המוקדמת, כאשר בזכות הטכנולוגיה של הדפוס מספר הספרים הזמינים גדל במידה רבה. חוקרי השפעות הדפוס בקרב אומות העולם עמדו על כך שהשפעה החדשה של הספרים יצר צורך בקטגוריות ותודעות חדשות כדי לארגן אותן;⁸ וכך הדבר גם בעולם הספר היהודי. הוגמה הראשונה שנציג להלן, מן העת החדשה המוקדמת, משקפת לדעתו התפתחות מושמעות נוספת בתודעת הספריה, והיא המודעות המתעוררת לצורך בתיווך בין הספר והקוואים.

ר' דוד דרשן מ Kraków היה תלמיד חכם בן המאה השש עשרה, שלמד אצל הרם"א, ר' חיים בר' באצלאל והמהרש"ל, אך מעמדו החברתי לא היה מרוכז. ר' דוד היה בעל פרנסות הרבה, שבכלן לא היה די לקיימו ברוחו: דרשן, "בעל שם", כותב איגרות ועוד. בהקדמה לספרו "שיר המעלות", המורכב מקובץ של דוגמאות כתיבה של המחבר בסוגות שונות, הציג ר' דוד תוכנית מקורית להקמתם של בית מדרש וספריה:⁹

תברך בורא עולם אשר נתן בלבך להעמיד [בבית] מדרש לכבוד אלקי ישראל באיזה מקום שיוזמין לי הקב"ה... ואני אכנס לתוכו ליקיר הור תפארת אלקי שבשמי ארבע מאות ספרים נבחרים וויתר... אשר טרחת בעבורן מזון בחזרותי כשהיית בן י"ט שנה... וקבעתי אותן מ"פינות העולם והוציאתי עליהם כמה מאות וחובבים. ובראשם הכתני ספר תורה חדשה כתיבה גסה, כדי להתפללبني עמו כי היכי דגרשי. ואלו הספרים יהיו מוכנים ומומנים לכל מי שירצה לידע ולדעת את ה... וגם אני עצמי בעבר כי הקטן לא אפריד ממש רק מערב שבת לעבר שבת להכין צרכי שבת, להיות מוכן תמיד לכל שואל לידע ולהזכיר בתרות ה' כפי מועוט שכלי וקוצר הבנתני.

ומטעם והראתה ההשגה האלקית להזמין על ידי אלו הספרים ולהושבנוי תוך המדרש אף"י שאני שפל המצב, כדי שיתחזק הדבקות בהש"י ווחבל של החיים לא ינתק למורי

ראי: R. Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, trans. Lydia C. Cochrane, Stanford 1994, pp. 61 ff.

8

ר' דוד דרשן, שיר המעלות לדוד, קריא של"א, הקומה; אני מודה לפروف' אלחנן ריינר שהפנה את תשומת לבו למקור זו. הספר הופיע בדפוס צילום ותרגום אנגלי: David Darshan, *Shir ha-ma'alot le-david*, trans. H. Goren Perelmuter, Cincinnati 1984

9

ח"ו מרוב כובד הטראות... שיש לנו בגלות בע"ה, ואין פנאי לעסוק בתורה לידע המזות על בוריין. ולפעמים יש לו פנאי ואין לו ספר, ולפעמים יש ספר ואין לו הבנה, ואם כן כשייכנס לבית המדרש יתמלא חסרונו,¹⁰ ואם בין יותר ממוני לא תבביש ללימודינו. ומה שיקשה מהשואל וממוני אני אטריך לשאול מן הגדלים. וכל זה בתנאי גמור שלא יהה לי שום עסק בשום צד שרה כבוד בעולם הן בעסק הקהיל הן בצד הרבות, וגם לא אכנס לשום סעודה בעולם וולת לטוענת מצוה בשע' הדרשה כשייטרך.

וגם להיות מוכן בכל יום בקביעות שעה לפחות או יותר לומד להמון העם אינה איזה דבר במפרש אחד או בפוק אחד או בעשרים וארבע, כפי שיכימו ובאיזה שעה שיכימו, יהיה זה גם כן לתועלת בני עניים; או דקדוק ספר למלאי תינוקו, וזה תועלת נפלא לכל תינוקו של בית רבן הולמים מהם. ובכלל כל מה שאפשר בחוק לעשות לא אתרשל ממנו. וימשך מזה תועליות רבות ליהודים ולשל娅 יהודים. התועלת לשאים יהודים כלל כבר מבואר, והתוועלה ליהודים קצת והם באים עבר עייפים ויגעים מן דרך המchia, יכול כל אחד ליקח ספר בידו בתוך ביתו ויקרא בתוכו. ואם יקשה לו איזה פשת או מלה חמורה יכול לציין אותו על נייר אפללו בלשון אשכנז, ושלח לבית המדרש. וגם השיליח לא יצטרך לומר מי הוא השואל. ואני אפרשו אם אדרשו ואם לא אדרשו אשלאו.

התועלת ליהודים ולהחריפים הוא בלי שיעור. וזה כי כאשר יקשה איזה קושיה עמוקה וישלח אותה לבית המדרש אני אעתיקה. ואשלחו לחברים הבקאים והחריפים, וכל אחד יחדש עליו איזה דבר, ואחר כך אצרכ' אותם יחד ואקריבתו לפני ראש הישיבה. ושם יבחנו הדברים איזה נום יותר חריף יותר בקי, ויתערורו ויתרחבו הלבבות לאין תכלית, מה שאין כן לעת שאל ניכר שוע לעפני דל וירהב הנער בזקן,ומי שיש לו לשון גודלות ובקי בקנוטרין הוא היותר חריף.

ועוד לפעמים אף"ח רהר מבוני ונוחן למציא איזה מאמר או דין או פסק או לדוש מספרי חכמוות או קבלה וכדומה ואני לו או אתון הספרים, יכול לכתבו על נייר ולשלוח לבית המדרש, ואני אטריך אחריו למצואו אותו.

והתועלה הגדול הוא ראש הישיבה, בלתי ערך בלח קצבה, כי לא יצטרך להפסיד זמנים בעניינים הקטנים, כי לא יבואו לפניו רק דברים קשים – אני אפושט במעט שכלי

בבית המדרש, על הספרים שבו, נתפס אצל ר' דוד בספריה ציבורית. על תפקיד זה של ספריות בת המדרש רוא: 'גרים, ספר סופר וטיופר בראשית החסידות – מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תיל"א בלב תשנ"ב, עמ' 60–63, ובஹרות שבעמודים 130–131; מ"מ ולטקן, מס' 131–153, וזה חיבור בדיוני של ולטקן, שטמנות בו בדרך ספרותית ידיעותיו הרבות של המחבר שהיה סוחר ספרים ובביבליוגרפיה חשוב; ספרו המתמך על ספריות בית המדרש הוא אחד השאים של ספרו. על הספריות בישיבות רוא מ' ברויאר, אהלי תורה – הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 266–270.

דברים קטנים וחלושים. גם לעיתים מונע שפה כמוני לחקור ולדרוש, שיתבישי שלך לפני נסיא או בראש, ובabbo הוא ראה האל הגדול והנורא להעמיד שפה בערבי, שלא יצטרך לפחד מפניו ולא ליא.

חיים הלל בנים-שון, שכן בדמותו המענינית של ר' דוד דרשן על פי נקודת המוקד של ספרו "הגות והנגגה",¹¹ התענין בתוכניתו האוטופית משום ש"כל דבר-הזהה שבתכנית אתה שומע הרבה על הרצוי והמצווי בישיבות ובחוגי בעלי-הבטחים יוצאים". אלם מלבד זאת, בדברי ר' דוד דרשן ניתן לראות השתקפות של תודעת ספריה. כוחו הפוטנציאלי של ר' דוד דרשן לפי הצעה זו הוא במשמעותו כספרן מלומד, השולט בספרים שבספרייתו ובתוכנם. הספריה אצלו היא חלק מבית מדרש, שבו קוראים ולומדים, ושומר הספר שלו ומנהיגו הוא בעל הספרים ובעל הצעה. מתוך כך הוא מציע גם שירותים נוספים, שבמינו מודרני ניתן לנחות שירותים מיידניים וחיפוש ביבליוגרפיה, בכתב ובעל פה. בסיסו הדברים מונחת האפשרות המשנית של חכם השיך לאינטלקטואלית המשנית לאוסף ספרים, אפשרות הנובעת מן הנגישות הרבה יותר של ספרים בעידן הדפוס, וגם ההבנה שאוסף הספרים זה יוצר מכלול, שיכול להיות מקור של הון תרבותי. ר' דוד דרשן עצמו מצהיר במפורש שלמרות שהוא "שלפ' המצב'" אין הוא מבקש לעצמו מעמד ושוררה; אלם התפקיד שהוא רוצה לעצמו היה מקנה לו מעמד תרבותי מיוחד של מזווה. השאייה לתוך מעידה על רגשותו לצרכים החדשים של הציבור בתקופת הדפוס. לו היה ר' דוד מצילה למש את תוכניתו היומנרטית היה יוצר בכך דרך עוקפת ומגע למעמד תרבותי וחברתי שונה מזו שזכה לו קודם לכך; ואולי גם ממש כך לא עליה בידו, ותודעת הספריה שלו נשארה בתחום התזועה בלבד, לא יצאת מן הכוח אל הפועל ולא זכתה למימוש במציאות. אך למורות היכשלהן המשיעי קלט ר' דוד דרשן מציאות חדשה, ויחד עימה את האפשרות החדשת לתוך ולוסת את הנגישות לידי הטמון בספריה, שיכולה לעצב דרך חלופית לרכישת מעמד והון תרבותי.¹²

ドומה שתודעת הספריה (יחד עם הספריות עצמן) זכתה לתנופה בעת התודהה ובעידן הדפוס.¹³ תודעת הספריה אצל יהודים קשורה גם לפריחתן של הספריות הציוריות

ראוי לה בנים-שון, הגות והנגגה – השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלבי ימי-הבנייה, ירושלים תש"ט, עמ' 165, וכן עמ' 254–256.

ניתוח משעשע ורלוונטי גם מבחינה היסטורית של דמותו של המתווים התרבותי בימינו ראו: מ' גלאדווול, נקודת המפנה: חוותות הגדולה של הדברים הקטנים, תרגמה עפרה אביגד, תל-אביב 2005, עמ' 38–95.

ראוי למשתערתו של א' הסל, תולדות הספריות, תירגם חיים תדמון, תל-אביב 1962, עמ' 43: "פטרקה... יצר אידיאל חדש של ספרייה פרטית, ואותו אידיאל שימוש כדוגמה ומודפת עד לימי

11

12

13

היהודים בעת התשובה המקדמת, תופעה של חשיבותה התרבותית עמד זו אב גרים,¹⁴ וגם לגדול שהל במספרן ובגודלה של הספריות הפרטיות¹⁵ – תודעת הספריה משלבת בניסיון להשתלט על הכמות הולכות וגדלות של התוצרים הספרותיים. דוגמה אחרת לניסיון כזה בא אה אצל שבתי משורר בס מן העיר פראג, שוכנה לכינוי "הביבליוגרפ העברי הראשון" בזכות ספרו "שפת ישנים" (אמשטרדם ת'מ, 1680).¹⁶ בהקדמתו לספר מספר המחבר דברים אלו:

בספר שני לוחות הברית דף י"ג עמוד א זז"ל [זהו לשונו] ראיתי וקבלתי אף מי שהוא עם הארץ גמור ומצער מאד על מיעוט הבנתנו ואינו מבין שום דבר וקורא בכל לבו שמות של תורה נביאים וכתובים ותורה שביל פה כגון שמו של שםות ה' חומשי תורה, בראשית, שמות, תורה כהנים, חומש הפוקדים, משנה תורה, ואחר כך מזכיר שמות של כל פרשה ופרשה מהחומר, בראשית, נת, לך לך וכו', ואח"כ שמות נביאים הראשונים ואחרונים וכתובים... ואח"כ שמות של שיתה סדרי משנה... ושמות של כל המסכתות ופרקיהן כאשר הם נדפסים בסוף הספר"¹⁷, ואח"כ שמות מדרשי רוז"ל בגון רבות, תנומה... וכן מדרשים המודברים מוסודות האלאות בגון זהר ותיקוני זהר ובהיר ופרק מרכבה ופליה וקבה וכיווץ בהן וזה קורא אל השמות ונפשו חשה בהן ובוכה על שאיןו מבינם, אז הוא מරוצה להשי' ויוכה לה לעתיד לבא. ובתנאי שישיע בכל فهو לעזר לאותם המבינים בהם. על כן יעשה כל אחד לו שירשות

של מקיאלי, ולאmittו של דבר לא פגה השפעתו עד לעצם הומן הזה". על ההיסטוריה של הספריות דרא במבואו של ד"ר שודרסקי, ספרייה וספר בא"ץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ז, עמ' 22–11. לתיאור המצויי של הספריות בעין הדפס רוא:

S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Edinburgh 1955, pp. 171–177 רואו: ז' גרים, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס–תר"ה, תל-אביב תשס"ב, עמ' 70–71, 133, ובעמפה, ערך ספריות; ז' גרים, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות – מן הבуш"ט ועד מנהם מנדל מוקזך, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 59–62, 131–132, ה' 37–40; ז' גרים, "בין ספרות להיסטוריה – הקדומות לדין עין בשביibus", טורא, ג' (1994), עמ' 159–158; Z. Gries, "Between History and Literature: The Case of Jewish Preaching", *Journal*

of Jewish Thought and Philosophy, 4 (1994), pp. 120 n. 36

על הספריות של יהודי איטליה רואו ש' ברוכסו, ספרים וקוראים – תרבות הקראיה של יהודי איטליה בשלהי הרנסאנס, ירושלים תשנ"ז. על הספריות של היהודים במערב אירופה רואו ע' שוחט, עם חילופי תקופות – ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א, עמ' 34. רואו עלי': מ"מ ולטקין, ראשית ביכורי הביבליוגרפיה בספרות העברית – הספר שפת ישנים מ"מ שבתי משורר בס, תל-אביב תש"ה; א"מ הberman, "ר' שבתי משורר בס – הביבליוגרפ העברי הראשון", הספר בישראל, 15 (תשלו"ז), עמ' 9–6; מ' בית-אריה, "שפתים ודובבות – הגות והשלמות בכתב ייד לשפת ישנים", קריית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 124–132. רישומי הగות והשלמות שמצוות ביהדות רואו את העניין בביבליוגרפיה העברית בקרב משליכים ורבנים.

14

15

16

כל השמות ויקראו אותו וייהו שגורים בפיו. כי אף מי שאינו עם הארץ מכל מקום ראייתי בני עלייה והנה מועטים הוכחים ללימוד כלם, וקריאת השמות תועיל להיות נחשב כאילו עיין ולמד כולם. ובתנאי כשעשה כל המוטל עליו ובכל יכולתו ייכלו וישמע חכם ויסוף לך עכ"ל.¹⁷

ר' שבתי מסביר בהמשך, בפלפול דרשני, שככל חיבור הנזכר בשמו מעורר מלאך המליץ טוב על האדם המזוכר את השם, ואחת התוצאות שהוא רואה בספריו הביבליוגרפי החלוצי היא האפשרות לעורר מלאכים טובים שיגנו על מי שיקרא בספר. לעניינו משתקפתה זו אצל ר' שבתי משורר בס, המצטט אותו, תפיסה של הקורופוס הספרותי מכלול – "קריאת השמות תועיל להיות נחשב כאילו עיין ולמד כולם". במקרה של ר' שבתי, אפשר כי בהקשר זה עלה קריאתו לאמן נורמה של קריאה אידיליטriskת של שמות ספרים כדי להסביר את מקחו ולהראות על תועלת נוספת בספרו.¹⁸ אולם גישה זו אינה מוציאה את התפיסה של הספרים מכלול, המשתקפת באופן שבו ר' שבתי ארגן את רשימותיו, ואולי אף להפק, מוחזקאותה; מכלול הספרים הופך ל"ספריה ריטואלית". תפיסות כוללות שcalarה לגבי ספרים מופיעות גם אצל מתרבים נוספים בעית החדשיה המוקדמת, למשל אצל ר' נפתלי הכהן כ"ץ, שגם חיבר וידוי שהוא למשעה רשימה של ספרים וסוגות, ובו הוא מבקש מהילה אם פגע בספרים האלה.¹⁹ ובכלל, לר' נפתלי היהת מודעות חריפה לכך שהעולם (הספרותי והמציאותי) הוא אחדות אחת. מתוך כך סבר עיסוק בחלק מן העולם הספרותי יכול להיות שקול לעיסוק בספרות כולה, כאשר מקשרים כראוי בין החיבורים השונים; כך למשל הסביר את עיסוקו הספרותי בדורנים, המקשרים בין מסכתות המשנה.²⁰ במסגרת הנסיניות לארגן את תופעות הידע החדש שהביאו הספרים המודפסים נתן למצוא מודעות חדשה לאוספים ולמשמעותם באוותה תקופה גם בעולם הלא-יהודי,²¹ יחד עם תפיסות של העולם מכלול אחד.

שבדי משורר בס, שפתינו, אמשטרדם ת"מ, הקדמה. על הקריאה ואידיליטriskת ודרטוואלית רוא: 'גראט, ספרות הרהבות, תולדותיה ומוקומה בחו"י חסידיז של הבעש"ט, ירושלים תש"ג, עמ' 14–13; והע' 55, B. Huss, "Sefer ha-Zohar as a Canonical, Sacred and Holy Text: Changing Perspectives of the Book of Splendor between the Thirteenth and Eighteenth Centuries", <i>The Journal of Jewish Thought and Philosophy</i>, 7 (1998), pp. 295–300 ראוא: 'א' בר-לבב, המות בעולמו של המקובל ר' נפתלי הכהן כ"ץ, עבודת גمرا, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ו, עמ' 40–45; י' חנני, "קיבלו עליהם תלמוד תורה והמעשה – תורה", תלמוד תורה וקבלה תורה בזמן זהה", משלב, לה (תש"ס), עמ' 98, הע' .85. ר' נפתלי הכהן כ"ץ, סמכת חכמים, פרנקפורט דמיין תש"ה, הקדמה, ד ע"ב. T. Bennet, <i>The Birth of the Museum: History, Theory, Politics</i>, London 1995	17
18
19
20
21 |
|---|----------------------------|

אחד הדוגמאות המפותחות של תודעת הספריה מצוי באצל ר' שמעון פרנקפורט. אגוי מציע לראות את פעילותו הספרותית והתרבותית של בנו, ר' משה פרנקפורט מאמסטרדם – שהיה מחבר, מתרגם, מגה, מהדיר ומדפיס – בהקשר של תודעת הספריה של أبيו.

ר' שמעון פרנקפורט נולד בשווערין (Schwerin) שעל נהר ורטה (Warthe), באוזר פונא שבפולין, כנראה בשנת שצ"ד (1634);²² את עירו עזב בשנת תט"ז (1656) בעקבות פלישת הצבא השוודי לפולין.²³ את השם "פרנקפורט" קיבל מהמיין, ר' בנימין בן משה. ר' שמעון שימוש רבה של חברה קדישא האשכנזית באמסטרדם למעלה משלושים שנה, עד לפטירתו שם בשנת תע"ג (1712). הוא ידוע בעיקר כמחבר של "ספר החים", שנודפס לאשונה בעברית ובידייש באמסטרדם בשנת תס"ג (1703), ספר של הנחות לחולמים ולמתים, על פי מסורת הסוגה שפתחו בה "צרי לנפש ומרפא לעצם" (ונציה שע"ט) ו"מעבר יבך" (מנטובה שפ"ז), וזכה להפילהה תוססת במאות השבע עשרה – השמונה עשרה.²⁴ יהודו של ספר החיים בין היתר בכר שיש בו שני חלקים, חלק עברי וחלק יידי, עברו שני קהלים נבדלים של קוראים. החלק היידי אינו תרגום של החלק העברי, אלא חיבור עצמאי שיש לו אמן ויקה לחיל העברי, ואולם נכתב במיוחד לקהל הקוראים היידי. (המודעות לקיום של קהלי קוראים שונים בעלי צרכים שונים היא חלק מהתפתחות התפישות הקשורות לרפובליקה הספרותית).

עמדתו של ר' שמעון פרנקפורט כלפי המציגות הספרותית החדשה בזמנו מוצגת בהקדמה לחיבור שכתב בערוב ימיו ושנותר בכתב יד, "ספר יתנו".²⁵ זה חיבור של

22 רואו עליי א' בר-לבב, תפיסת המוות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 256–302.

23 אמסטרדם הייתה תחנת מעבר חשובה לפליטים אשכנזים ופולנים – רואו י' קפלן, "פליטים יהודים מאשכנז ופולין באמסטרדם בימי מלחתם שלושים השנה ובימי מגירות שבין ת"ח לת"ד", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלן בן-שושן, בהריכת ר' בונפל ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 587–622; נדפס גם בספריו של קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים ירושלים תשס"ג, עמ' 95–132.

24 רואו: א' בר-לבב, "רבי אהרון ברכיה ממודינה ובו נפטר הכהן כ"ץ אבות המכברים ספרי חולמים ומתים", אסופות, ט (תשנ"ה), עמ' 1–2; ב' קפט-רולד; חנ"ל, "ספרי חולמים ומתים בספרות ההגות", מורים לירושלים – ספר זיכרון לヨוסף-ברוך סמנזינו (מחקרים רוחניים במחשבת ישראל, יד, תשנ"ח), עמ' 341–391; ג' הנ"ל, "למאות לפני הספר – ספרי חולמים ומתים והעיצוב היהודי והתקס" של המיתה בראשית החדשנות", ז מגנים, 73 (2001–2000), עמ' 71–78; A. Bar-Levav, "Leon Modena and the Invention of the Jewish Death Tradition", *The Lion Shall Roar: Leon Modena and His World*, ed. David Malkiel, Jerusalem 2003, pp. 85–101.

25 על "ספר יתנו" רואו בר-לבב (לעיל, ה' 22), עמ' 271–294, 279–291. אני מודה למיר יעקב

מנהגים והלכות הערכו בסדר מרחבי – תחילתה מנהגי בית הכנסת ותפילהותיו, על פי סדר השנה, אחר קר מנהגים בבית, ולבסוף הלכות שבטור יורה דעה (לפי סדר שונה משל הטור) – מאכלות אסורות, תפילין ומזווהה, נדה, כלאים ועוד. בהקדמה לספר מציג ר' שמעון את הסיבות לכתיבת חיבורו, ודן במעטדו של הספר בתקופתו. הוא פותח באזכור של הלכות הדיניות בפרק ד' במסכת אבות, ומציין:

ואמר (אבות ד, ד) והגס לבו בהוראה שוטה רשות גס רות. לא אמר זה על מי שאינו רוצה להורות, אלא על מי שgas לבו ומשיב בטרם ישמע, בלי חקירה ודורישה אחר מעשה השאלה הטוב, ובלי עין בספר אחר מה קורן הדין לאמתו,²⁶ רק הגס לבו שבו בא להורות כאילו הוא בקי בעל פה בכל התורה כולה.

העין בספר מוזג בתור חובה כמעט דתית של הדין. כדי להגיע "למקור הדין לאמתו" על הלומד, או הנשאל, לברר את הרקע המציאותי של השאלה, ובנוסף לכך להסתכל בספר – ולא, למשל, להיוועץ בחכמים גדולים ממננו, אם בעל פה אם בכתב, בשאלת או איגרת. הפסיקת מתוארת כתהיליך המועגן במחקר בספרים וביעוני בהם.

וזה אמר רבנן שמעון בן גמליאל עשה לך رب והסתלק מן הספק,²⁷ מי והוא הרב – והוא הספר שהוא רבו של אדם, שיעין וילמוד בו הטיב קודם שייתן הדין מפניו, אז לא יטעה ולא יבוש.²⁸ כיוון שהתרו לע"ע [לעתה] לכתוב תורה שבע' פ' הכל בראשם בכתב אמרת – אסור לפסוק דבר בעל פה. והמוראה הלהכה בפני רבו חיב מיתה²⁹ – והיינו קודם שיעין בספר שהוא רבו. ואין לדין אלא מה שעיניו רואות³⁰ – בספר. ואל

פריד הירש מפתח תקופה שבתוכו הודיעני על מקום כתוב היה, ולמשמעות בירנបאום מירושלים על השעות הנעימות שבילתי בビיטם בקריאתו. לשמו של הספר יש שתי גיד索אות, "ספר תינוקו" ו"ספר יתנו". בעבודתי (שם), עמ' 270, בחרתי בשם "ספר יתנו"; בinityים ביקרתי את קברו של ר' שמעון פרנקפורט בבית הקברות במאודרברג (Muiderberg), וראיתי שעל מצבתו מופיע השם "ספר תינוקו".

השו לדברי י"מ תא-שמע, הלכה מנוגה ומציגות באשכנז 1000–1350, ירושלים תשנ"ג, עמ' 15, על מעברה של הפסיקת אשכנזית מהסתמכת על "מנוגה" שבבעל פה להישנות על מקורות ספרותיים, וכן על השפעות אחרות של ריבוי הספרים במהלך האחת עשרה. 26

השו לדברי הרמן י"א על חשיבותה העין בספרים פוסקים לקביעת הלכה, אצל מ' אלון, המשפט העברי – תילזרוין, מקרונזין, עקרונזין, ירושלים תשנ"ב,³¹ עמ' 1123–1124; לעזמת גישתם של מоро ר' שלום שכנא ומورو של ר' יעקב פולאך, שדרשו שהעין יתבסס על מקורות ראשוניים, והתנגדו לרשום פסקיהם – שם, עמ' 1119–1122. עוד רוא את דברי האחים מאברא (Evreux) כי הספרים וההברורים והפירושים שם המורים לנו – א"א אורבן, בעלי התוספות, רושלים תש"מ,³² עמ' 479 (אנ' מודה לישראל חוני על הפנימיות). וראו להלן, חע' 37. 27

ברכות לא ע"ב, עירובין סג ע"א. 29
בבא בתרא קלא ע"א ומקבילות. 30

תדין את חברך עד שתגיע למקומו³¹ – למקור הדין כמו שהוא בספר. ועל בינתך אל תשען³² – להורות בלי עין בספר. וזה שהתפלל דוד "גָּל עַיִן וְאַבְּיָה נְפָלוֹת מִתּוֹרָה"³³. והלא שגם בזה נعمוד על האמת להנצל משגיאות.

קטע זה משקף סוג של המור אינטראקטסטואלי. מאמרי חז"ל המכוננים למציאות שבעל פה, לפעולות גומלין בין אדם לחברו, מפרשימים כאילו הם מוסבים על העין בספרים, ומובילים לניסוח קיזוני למדוי – "אסור לפסוק דבר בעל פה". צורת הפירוש הוא חריגה ושונה לחולתן מן הפירושים המופיעים בספרות הפרשנית הענפה על המאמרים האלה בפרק אבות. ומוסיף ר' שמעון:

וידעו מי שהסר ספרים חסר דעת, כי אין חכמו של אדם מגעת אלא עד מקום שי ספריו מגיעים.³⁴ ואין אומן بلا כלים... וכן מה שנמצא בספר אחד שモתר נמצא בספר אחר שהוא אסור. וכל זה מוסיף והולך ב"דעות ספרים הרבה עד אין קץ".³⁵ וע"כ [ועל כן] אין לנו לסמוך לפסוק מספר אחד אפילו שהיה גדול הדור בהולכה למעשה, כי אם ב"אחרי רבים להחות".³⁶ ועל כן צריך להיות לכל מורה הוראה ספרים די ספיקן, שיכל לסתוך אחרי רבים להחות בכל הדינים שנוגעין עתה במידינות אלו.

ועל שוכני ה' שהיה ר' רב לי בספרים הרבה ולא חסרי כמעט כמעט כת, אמרתי הראשונים לי בכתב אמרת כל הדינים וכל המנהגים השכיח' והנותגים לע"ע [לעת עתה] בהלכה למשעה בכל מזינות אלל, כפי תיקון והסכת מורתינו הקדושה שתכננו וייסדו לנו עד עתה החכמים קדמוניות ואחרוניות' בכל הלוות פסוקות ומעשה באחרי רב' לתנות בתכלית הקיצור, להיות אני עמי באמותתי בכל עת ועידן שאין אצלם ספרים לעין בהם כדי ספיקן.³⁷

שוב מוצגת השליטה בספריה ההלכתית בתור חובה דתית של רבנים: "צורך להיות לכל מורה הוראה ספרים די ספיקן". ואמסטרדם העשירה, על ספריית עץ חיים המפוארת שבה, הייתה ללא ספק מקום מתאים לתביעות שכאללה,³⁸ אמן ספר המנהגים הבא אחריו

- אבות ב, ד. 31
- שם ד, ד. 32
- תהלים קיט, ית. 33
- על מקור הפטגון ראו לעיל, הע' 7. 34
- קהילת יב, יב. 35
- שמות כב, ב. 36
- למקורות נוספים בשאלת השימוש בספרים לפסיקה רואו: ש"ת שבות יעקב, ח"ב, סי' סד; אורחים ותומים, חלק הומים, סי' י ס"ק ג; פרי מגדים, הנחתת הגנאל והושאל, סדר ג; ש"ת יוסף אומץ, סי' מו' אות ד; כלל החיים, כללי הפסוקים, מערכת ד אות ו (בשם זקנו ה"חקי לב").
אני מודה לרב אהרון אסאבל על הפניותיו. וואו לעיל, הע' 26.

ראו ר' ויזיר ו' קפלן (עורכיים), מאוצרות ספריית עץ חיים/ מונטזינוס, קטלוג התערוכה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תש"ט.³⁹

הקדמה זו איננו מתבסס על ספרות רחבה, אולם אין הדבר מעיד על נגינותו לספרים ועל היחס העקרוני אליהם – גם בנו של המחבר העיד על כך שלאבי הוו "כל ספרי הפסקים ושאלות ותשובות ולא חסר לו דבר"³⁹, ומסתור שلغיות המעשית הוו "כל ספרי גם פן עקרוני, שילוב שנמצא גם אצל בנו של ר' שמיעון, ר' משה פרנקפורט. אני מציע לאות את הגישה הטקסטואלית של ר' משה פרנקפורט, וכן את פעולותיו כמדפיס וכמתווך תרבותי בין עברית ליהדות, לא רק בהקשר של היותו תלמיד חכם מסורי, אלא גם בהקשר של תודעת הספריה המפותחת של אביו.

ר' משה פרנקפורט נולד באמסטרדם בשנת תל"ב (1672), ושהה בה כל ימי עד שנפטר בגיל תשעים. שנים רבות כיהן בתור אחד משנה הדינים האשכנזים באמסטרדם, וכן בתור הרבה חברה קדישא האשכנזית. יצירתו הספרותית היא כפולה לשwon, בעברית ובידייש, והוא שלט גם בהולנדית, כפי שניתן למדו מכך שבתווך תפיקתו הרבה כרבה של החברה קדישא היה אחראי גם על רישום הפטירות של בני קהילתו בארכיוון העירוני וגם מכך שהוא חבר בגילדת המדפיסים באמסטרדם.⁴⁰ בעברית כתוב פירושים, הכוללים פירוש על כל המקרא ופירוש לחלקים מן השולchan עירוך; "זה ינהמננו", שהוא פירוש מكيف למיכילתא לרבי ישמעאל; "נפש יהודה", פירוש לספר המוסר של ר' יצחק אבוחב "מנורת המאור" – פירוש זה נדפס עד היום עם "מנורת המאור". יצירתו ביידיש כוללת תרגום מעברית ליהידיש של "מנורת המאור".

נוסף לכך ר' משה הדפיס באמסטרדם ספרים – בית הדפוס שלו היה פעיל בעיקר משך עשר שנים, משנת 1721 ועד 1730, ובשנים אלה הדפיס כשלושים כתוברים;⁴¹

ספר החיים לר' שמיעון פרנקפורט, אמסטרדם תע"ו (הדרפוס השני), סוף הספר – ראו בר-לבב (לעיל, הע' 22, עמ' 269).

ראו בר-לבב (שם), עמ' 258, הע' 12. על ידיעת הולנדית של היהודים באמסטרדם רוא: M. Aptroot, "Yiddish, Dutch and German among Late 18th Century Amsterdam Jewry", *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500–1200)*, eds. J. Israel & R. Salverda, Leiden 2002, pp. 201–211; R.G. Fuks-Mansfeld, "The Role of Yiddish in Early Dutch-Jewish Haskalah", *Studia Rosenthaliana*, 36 (2002–2003), pp. 147–155 שבע פתיות, תפ"א; מנורת המאור לר' יצחק אבוחב, תפ"ב; גבן ייחירת לר' זאב ולף בן יהודה ליב, תפ"ב; נחלת יעקב לר' יעקב בן אברהם רפאל, תפ"ב–תפ"ד; תלמוד בבלי, מסכת סוכה, תפ"ב; תלמוד בבלי, מסכת חגיגה, תפ"ב; מהדור, תפ"ג; תלמוד בבלי, מסכת סוטה, תפ"ג; תנ"ך קהילות משה, תפ"ד–תפ"ה; שישורים לר' שלמה אשאשפורטהש, תפ"ד; תלמוד בבלי, מסכת קידושין, תפ"ד; מגיישי מנוחה, תפ"ה; אבודרhom, תפ"ה; שו"ת ר' יוסף בן לב, תפ"ו; ורבינו בחיי על התורה, תפ"ו; מננות, תפ"ו; חבצלת השرون (אלשין על דניאלה), תפ"ו; תלמוד בבלי, מסכת פסחים, תפ"ו; תיקון סופרים, תפ"ו; תלמוד חולין, תפ"ה; שרש יוסף לר' יוסף משה ברטלי, תפ"ז; יסוד הניקוד לר' שלמה ולמן הנאו, תפ"ז; מדרש שוחר טוב, תפ"ז; מים חיים לר' חזקיה די סילואה, תפ"ז; משנה, תפ"א.

חמשה כותרים נוספים הדפסים המשמשים לשנה השניה של לאחר מכן.⁴² והוא הספרון, במיוחד ייחסי למדפסים הגדולים של אמסטרדם, למשל שלמה פרופס, שהדפיס מאותים ושלושים ספרים. אולם התיאור המספריאני מוצא את פועלתו של ר' משה, משומש חלק ממספריע הדפסה שלו היו גדולים וימנניים, וכן משומש שהשור של לעולם הדפוס העברי באמסטרדם לא הציגו רק לבועלות על בית דפוס. ר' משה היה המגיה הראשי בהדפסת התלמוד הבבלי בדפוס מרקיס באמסטרדם,⁴³ ככלומר (כפי ששימשה המילה "מגיה" באותה עת) המהדר, שקבע את הנוסח שיוודפס, על פי כתבי היד והמקורות הנדרסים השונים.⁴⁴ נוסף לכך ר' משה שיתף פעולה עם הדרין האשכנז'י השני בקהלון, ר' יוסף דיין, שהדפיס ספרים גם הוא, פרידברג הציע שנשנים היו שותפים, וכן נראה שהקשרים והמ怅ועים ביניהם היו אמיתיים.⁴⁵ ר' משה יום למשל את הדפסת הר"ף בדפוס יוסף דיין בשנת ש"פ (1720), ואף גילה אותו ואת שאר ספרי ההלכה שנדרשו יחד עם הר"ף. שני הדינאים היו אףוא מה שמכונה בתולדות הדפוס "מדפסים מலמדים",⁴⁶ אולם פעולתו הקפולה של ר' משה פרנקפורט בתור יצרן של טקסטים ויצרן של ספרים מובהקת יותר. ר' יוסף נראה לא כתוב ספרים בעצמו, ומעורבותו בקביעת נוסח של טקסטים הייתה ככל הידוע לי מועשת יותר מאשר זו של ר' משה.

הדפוס העברי בעולות יהודית באמסטרדם נוסד בשנת 1627, כשר' מנשה בן ישראאל פתח את בית הדפוס שלו. בעקבותיו הלכו כמה וכמה מוחבריו לקהילה הספרדית באמסטרדם, ובמאה השבע עשרה פעלו בעיר ארבעה עשר מדפסים של ספרים עבריים, מהם שלושה או ארבעה אשכנזים.⁴⁷ המדפסים האשכנזים הראשונים

42 צל העולם לר' מותתו דלקרט, תצ"ג; עוז מבטה לר' שלמה זלמן מודסי, תצ"ד; ספר הנצחון (צי' היהודים) לר' שלמה זלמן צבי היירש מאופהיין, תצ"ו; שלוחן ערוך יורה דעתה, תק"י; שלוחן עורך הלכת שמחותם פירוש טוב לכלה, תק"ו.

43 ראו רב"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורות א"מ הברמן, ירושלים תש"ב, עט' קו. הדפסה זו הייתה כרוכה במחלוקת שבmeggorah והשמצו הדפוס והמגיה בטענה של חוסר ריקון, שר' משה פרנקפורט הגיב עלייה בתקיפות – ראו שם, וכן: M.J. Heller, *Printing the Talmud: A History of the Individual Treatises Printed from 1700 to 1750*, Leiden 1999

44 להיבור כללי בהיקף רחב על הగות ומגיהים ראו י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – הగות ומגיהים, רמת-גן 1996.

45 ראו ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באירופה, אנטוורפן תרצ"ג, עמ' 47–45; כך סובר גם הילר (לעיל, הע' 43), חזן בבית הדפוס של ר' יוסף דיין בעמודים 251–241.

46 על מדפסים המלומדים ראו: E.L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge 1979, pp. 443–449 .scholar-printers

47 ראו סקירתו החטמאנית של י' קפלן: Y. Kaplan, "Jewish Printers in Amsterdam", *The History of the Jews in the Netherlands*, eds. J.C.H. Blom et al., Oxford 2002, pp.

באמסטרדם היו פעילי דפוס לשעבר (בבית הדפוס של עמנואל בנטנשטי), שהקימו שותפות ויחילקו ביניהם את הנטל הכלכלי של הוצאה הספרים. זה נטל גדול, מושם שהמדפסים מילאו באותה תקופה, כידוע, את תפקידו של המוציא לאור ביום, ופעמים רבות הם שהיו צריכים למצוא מימון בספרים שאת הדפסתם יזמו. זאת, מלבד המימון הדרוש להקמת העסוק – רכישת האותיות והנייר, העסקת הפועלים והשימוש במכבש הדפוס.

האשכנזים הראשונים הגיעו לאמסטרדם בתקילת המאה השבע עשרה בקהל ענות החלשה, כנראה בתור משרתים עניים של הספרדים.⁴⁸ מאז הלכה הקהילה האשכנזית בעיר והתחזקה אליה, בעיקר עקב בואם של פליטים פולנים מפרעות ת"ח ות"ט וממלכת שבדיה ורוסיה (כמו ר' שמואן פרנקפורט).⁴⁹ פליטים מפולין, שהיו ביניהם תלמידי חכמים, העלו את רמתם התרבותית של האשכנזים, אולם הפער התרבותי בין האשכנזים והספרדים נותר, והתבטא בעיקר בכך שהספרדים היו מעוררים הרבה יותר בעולם היהודי מאשר האשכנזים. בתקילה התקינה בפרד קהילה פולנית קטנה לצדיה של הקהילה האשכנזית, אולם בעבר שנים מספר הן התקה. ראשית מעורבותם של אשכנזים בדפוס של אמיסטרדם היה בתור פעילי דפוס ומגיהים בבתי הדפוס של הספרדים. רק בשלב מאוחר יותר מופיעים מדפיסים אשכנזים, ופעולתם שבירה במאה המשונה עשרה משקפת עליה ברמה הכלכלית של האשכנזים באמסטרדם, וגם ירידת מסויימת בהוצאות הכספיות הכרוכות במלאת הדפוס, ירידת המאפשרת את פעילותם של מדפיסים קטנים יחסית בצד בתיהם הגדולים, שהם יוכלים היו לשכור ציוד. הספרים שר' משה פרנקפורט הדפיס נחלקים לכמה תחומיים: ספרות קנוונית – מקרה, משנה ותלמוד;⁵⁰ פרשנות לספרות הקנוונית; ספרות מוסר בעברית; ספרות מוסר ביידיש; ספרי לימוד ועוד.ណון עתה במשמעותם של התחומיים השונים. להדפסת

H.I. Bloom, *138–140. על היבטים הכלכליים של הדפוס היהודי באמסטרדם רואו:*

Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Port Washington 1937, pp. 44–60.

L. Fuks & R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585–1815: Historical Evaluation and Descriptive Bibliography*, I–II,

ראיא: *הכרכים שנדרשו מגיעים עד שנת 1699*, כך שאין כולם את ספרי ר'

משה פרנקפורט.

ראו ד"מ סילוס, "יהוד אשכנז באמשטרדם משנת 1635 עד שנת 1795", מחקרים על תולדות

היהודים הולנד, א (תשל"ה), עמ' 69–121, ובהערה הבאה. למחקרים נוספים ראו בר-לבב (לעיל,

הע' (22), עמ' 259–265.

ראו קפפלן (לעיל, הע' 23), עמ' 587–622.

על הדפסת מסכותות התלמוד בדפוס משה פרנקפורט ראו הילר (לעיל, הע' 43), עמ' 252–266.

לדעת הילר, קנה ר' משה פרנקפורט את חומריו הדפוס של מורים ופאלאשייש. יש לתקן את

דבריו של הילר (עמ' 252) כי ר' משה תירגם את חלקו היהודי של ספר החיים של אביו, ר' שמואן ר'

ספרות יהודית קנונית יש ערך מסחרי ברורו. אלו ספרים שהכל נצרכיהם להם, שימושיים בהם במערכת החינוך, וশיכורי מכירתם טוביים. בפועלתו בהגהת מוחדרות התלמוד ומהדורות הר"ף, וכן בהדפסת המקראות הגדולות, חסף ר' משה את רגשיותו הטקסטואלית והפילולוגית. הוא היה מודע לתהילכים שעוברים על חיבור הנמר בכתב יד, וננה אחריות בתור מי שטמפל בו. למשל הוא הקפיד לא לשנות מדעתו את נוסח כתבי היד, הביא את הצוותיו בסוגרים מרובעים, וכדומה. כך למשל כתב בהקדמתו ל"זה ינחמנו":

בראותי שוה הספר והוא מלא טעות מאוד בלי מספר ועל ידי כך נסתור דרך האמת זהה בא על ידי שהה הספר נתחכר זה ומן רב ונעתק מהעתקה להעתקה, ועי"כ נפלו בו כמה טעות. וגם מחמת יושנו נשטטוש [...] הכתב עד שלא היו יכולין לקרוא אותו בטוב. ואח"כ כשהשאלו להודפיו היה המעתיק מג"ה אותו לפני אומדן דעתו ושגג מאוד כאשר ראה המעין. ועל כן אמרתי כי טוב לתყון הה"גיה וייה זה תועלת גודל להמעינים כידוע. אך אמרתי בשם שהמעתיקים הראשונים שסבירו לתყון וקלקלו מפני שלא הבינו כוונת המחברת, ואין חכמה לשבש הספרים. על כן יעצזני כליתני שוב להניח העתקה הישינה כמוות שהיא, ולכתוב לה"גיה תוך הפירוש בלשון [חci גרסין] וככתבתי הגרסה הנכונה לפי דעתך. ואם ייטיב הדבר בעיני המיעין ושוכונתי לגדיש האמיתית יברכני על זה. ואם לאו ושלפי סברתו לא כיוונתי יפה וצריך להיות גרשא אחרת או שאפשר לו לדעתו הרחבה לישב ולקי"י הגרסה הישינה, הנני עפר כירה מוכן לבטל דעתך מפני דעתו ויקבל שכר מן השמים על אשר טרח לךים גרסת הספר... ולפי שגמרתי בדעתך שלא לוגיה דבר מהפנים ע"כ אע"פ שראיתי לפעמי" שיש טעות דמותה ושאי אפשר לקיימו כי אם על פי הוגה"ה ומאי גם שהבעל אותן אמת והילוקוט [שמעוני] מסכימים לזה, מ"מ גמורתי בדעתך שלא לתקן דבר או חצי דבר קטן או גדול אפילו כקוץ של יוד מותך הספר אלא להונחו כמוות שהוא. והנה ראייתך לבעל האות אמת שטרחה באמת טרחה גודלה מאד לתקן הספרי מהטעויות שביהם, ובוואי יקבל שכר על זה מן השמים, אבל מ"מ לא עשה פועלה שלימה, באשר שרוב ההגחות שלו הוא על פי גרסת הילקוט, וראייתך שהילקוט עצמו הוא מלא טעות מאוד, ולכן אין פועלתו תיקון בשלמותה.¹⁵

הוא שחייר מלכתחילה את שני החלקים, בעברית ובידייש – ראו בר-לבב (לעיל, הע' 22), עמ' 321.

51 זה ינחמוני, אמשטרדם תע"ב, הקדמה. על סימן התיקונים בסוגרים, שהדפסת התלמוד נעשו לראשונה במסטרדם, ראו מאמר על זהדפסת התלמוד (לעיל, הע' 43), עמ' קב-קג (אני מודה לישראל חוני על הפנימית).

חוקרת המכילתא ל'אורה אליאס ציינה כי פעמים רבות קלע ר' משה פרנקפורט באופן אנטואטייבי לנוסחו של כתוב יד משובח מן הגניזה, שלא היה ידוע לו.⁵² כמו כן, ישנן גם דוגמאות רבות אחרות וקודמות לרגשות טקסטואליות של מלומדים יהודים מסורתיים, אך לגבי ר' משה פרנקפורט של פועלתם של המدافאים הטעשיות ואת המודעות הפילולוגיות גם בקשרם החשובים באירופה, והთמהה בטיפול מזמין באמטראם. העיר הייתה אחד ממרכזי הדפוס החשובים באירופה, והתמהה בטיפול מזמין בטקסטים. כמו שבמאה החמש עשרה יצאו יהודים נוצרים מהתקומות הפילולוגיה בונציה, כך הם נהנו במהלך השבוע עשרה מהתקומות הפילולוגיה באמטראם.

בראשית המאה השמונה עשרה התגבר בדפוס העברי מהלך של קיבוע הספרות הקנוןית בהקשר פרשני, בהדפסה המתמדת יחד עם פרשנים באותו הדף.⁵³ זהו ההקשר של מפעל ההדפסה העומד בראש מפעליו של ר' משה, הדפסת המהדורה הגדולה של "מקראות גדולות", שלה קרא "קהלת משה". והוא האוסף הגדול ביותר של פרשני מקרא שנדרפסו ביחס מאוז ועד היום. הספר נדפס בארבעה כרכים גדולים משנה 1724 עד 1727, וגם הוא משקף את ההקשר של אמטראם. מצד אחד, והקשר התרבות היהודית באמטראם הנוצרי, תסיסה ורותנית שיחידתה את הצורך בהציגו ובקבילתו, פוליפוניית, של המסורת הפרשנית היהודית למקרה, שהוא חיבור ממשמעוותי במיוון לפוטוטנטים. אולי לא מקרי הדבר שהקובץ הגדול של פרשני המקרא נדפס באותה שבועות המשנה המודרנית, ב"מאמר תיאולוגי מדיני" של שפינואה. כשם שהדפסת "מקראות גדולות" בונציה נערכה על רקע השגיה הפילולוגית הקליטית ומתווך ויקה לעבודות של מלומדים נוצרים, כך גם הדפסת מקראות גדולות "קהלת משה" באמטראם דמתה למתוחש בעולם הנוצרי. ואמטראם בכלל התמחתה באותה עת בהדפסת ספרי תנ"ך, בעיקר לצרכים מיסיונריים, והוא בה גם מהדורות החשובות של ספרי תנ"ך رب-לשוניים (פוליגלוטות). מצד שני, ההקשר היהודי של הדפסת האומך הגדול הוא בזיקה ל'יצירה הרוחנית של הקהילה הספרדי-הפורטוגזית באמטראם. לקהילה זו היו קשרים ענפים עם הנוצרים, קשרי מסחר וקשרים אינטלקטואליים. חלק מן היהודים הספרדים הפורטוגזלים היו אנוטים שבו ליהדות, כלומר מכירו בעברם את התרבות הנוצרית הקתולית מבפנים, וריכזו הפרשנות המסורתית המגוונת שירות גם את צרכיהם הרוחניים. לאור מרכזיותם של הפירושים הספרדים מכלול פרשנות המקרא, אין זה פלא שרוב הפרשנים המופיעים ב"קהלת משה" הם ספרדים.⁵⁴ אך היקה לכהולה

ראוי ל'אורה אליאס, המכילתא דרבי ישמעאל על-פי עותק מעולה מן הגניזה, עבותות גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 113 הע' 445.

על הבחנה זו אני מודה למורי פרופ' זאב גריס.

בתחלת הכרך הרביעי (כתובים מביא ר' משה רשיימה של הפירושים שנדרפסו בספריו "הגנוטפים על המקרא גדולה" (כלומר רשי', ראב'ע, רד'ק ורשימות המסורה): על התורה – חזקוני,

הספרדיות באמסטרדם מציגה עניין זה בהקשר נוסף, במיוחד מושם שר' משה חיפש ומצא פירושים ספרדיים נידחים, שלא נדפסו מאוחר עד סוף המאה העשרים, למשל פירושיו של דון יוסף בן יחיא.⁵⁵

מפעל הדפסה גדול שכוה עולה כספר רב, ור' משה התמודד עם אתגר המימון גם באמצעות מפעל מנויים, שהיו מקבילים מדי שבוע גלגולנות אחדים מן הספר ומשלמים עבורם.⁵⁶ "קהלות משה" לא היה מפעל המנויים היחיד של ספרים בדפוס משה פרנקפורט. גם ספר "מגישי מנהה", שנדפס אצל ר' משה בשנת תרפ"ה (1725), נמסר מדי שבוע למנויים. "מגישי מנהה" הוא תנ"ך עם פירוש רש"י ותרגומים ליהדות, ויש בו ניסיון נוספת על הנטיות המפורסמים של בלץ' וויצנחויז באמסטרדם במהלך השבע עשרה להציג תרגום של המקרא.⁵⁷ הדפיס אותו ר' מנחם בן אלמנדר, תלמידו של ר'

הרלב"ג, ספרנו, אמרי נועם, קומץ מנהה; על הנכאים הראשונים – כל' יקה, לקוטים מלבד אהרון, מנהה קטנה; על הנכאים הארונים – כל' פו על ישעה, אורדים ותומים על ישעה וירמייה, לקוטי>Showנים על ישעה וירמייה, מנהה גדרלה, ר' שמואל אלמושטני על הוועש ווענבריה זונה ומיכה וכוריה, ספרנו על יינה והבקוק, ר' יצחק גרשון על מלאכי, על הכתובים – ת Hollowot ה' על ת Hollowot, ابن חייא על ת Hollowot, ספרנו על מהליים, ר' מנחם המאירי ואבן חייא על משלוי, קב' ונקי ל' דוד אבן חייא על משלוי, יראת שדי ואבן חייא על אויב, הרמב"ן על אויב, ר' אברהם פריצול על אויב, אהוב משפט ומופשט דזק, קדש קדשים על שר החסרים ואבן חייא, ספרנו והרלב"ג על שיר השירים, ר' מאיר עזראמה על שיר השירים, צמח זיך ואבן חייא והרלב"ג על רוז, צדקה תמים ואבן חייא על קינותן, ספרנו ואבן חייא והרלב"ג על קהלה, אבן חייא והרלב"ג על אסתר, ברכת שירוס ובן חייא על דניאל, הרלב"ג ורד"ק על ניאול, מושיע חסום ואבן חייא על עוזרא וחמייה, שמעוני ואבן חייא על דברי הימים, מנהח ערבית, המנהחות – קומץ מנהה, מנהה קתנה ומנהה ערבית, הם חבורים מלוקטים שהביר ר' משה עצמוני, ומענין שחרר כאן פירוש הרמב"ן לתורה.

פירושו של אבן חייא לחמש מגילות וכתובים ראה אוור קרום לבולוניא, רצ"ח (1538). ראו גם דבריו של ר' משה בהקדמותו לכרך האחרון של קהלה משה: "מה גם שקנית הספרים שhortocrita לספר יהודים יקרים שמהם להמנשים ושישים וחמש[bim]" עד שאם אצטרכ' סך כל הספרים הכלולים בספר הזה עם ספרי כתיבת ד' יעללו לכמה מאות וחמש[bim]" ואף גם בזה אין שחייב" ליקח כי אם לעתים רוחקים אותן מתקופות ומהו גם מי שיש לו הספרים והם או יכול בידו הלאיל לאחר פירוש פ██וק בכל הספרים הנה וכי גדרה הטרחה בעינינו יסלך Dio מהם וויניח הדבר בספק אצלו ביל' יודע לו אמירות הענן כי ממשא כד' יכבד עליו לבלב זמנו ומנים הרבה להשותט מספר לספר לעיין אחר עניין אחד וזה הדבר ממש כנמנע מהאפשרות ועי"כ היו הספרים קודש מונחים בקרון זווית ואין דריש להם. משה"ב כאן נגנאי כל הספרים העקרים אשר פירושו ביארו העשורים וארביע בביואר אמותי עד שכמעט רגע ימצא מבוקשו בעלי טורה כלל, וכ"ש שהוא תועלת מבואר למי שאין Dio משותט לפורה סך רב כפי המצטרך בספרים רבים ונכבדים הללו". מודעתו של ר' משה למשמעותו של אוסף ספרים דומה לו שהפני אבוי ר' שמעון בדורי שילעיל ליד ציין (39). לגבי פושני המקרא שאף ר' משה לאחד את כל האוסף ולקבצו בספר אחד.

ראו הקדמת המקהיל קהילות רבבי, בכרך הראשון של קהלה משה.
ראוי: M. Aptroot, "In galkhes they do not say so, but the taytsh is as it stands here."

55

56
57

משה, הידוע בזכות חיבורו "שארית ישראל", שהוא, לדברי חנה שמרוק, "החיבור ההיסטורי המקורי הראשוני בידיש"⁵⁸, שנדרס בטור המשך לתרגום היידי של ספר יוסיפון.⁵⁹ התloat של ר' מנחם מן אמלנזר במנוגים הייתה גדולה, עד שכשר הטעבה הדרפסה וחלק מהמנוגים פרשו, לא יכול היה להמשיך ולהדפיס; גודל המדפיסים האשכנזים באמסטרדם במאה השמונה עשרה, נפתחי הירץ לי רופא, נחלץ לעורתו ומימין את המשך הדרפסה. "מגישי מנהה" מודגים את פעילותות האומליין האקראית למזהה כל קפיטלים (מערכת של ייצור וייסוי ייצור), דפוס (טכנולוגיה של תקשורת), וריבוי הלשנות, שעל משמעותה בהקשר של תהליכי צמיחתן של קהיליות מודמיינות עמו ננדיקט אנדרסון.⁶⁰

הדרפסת "מגישי מנהה" אינה מסכמת את פעולתו של ר' משה פרנקפורט לקידום ספרות היידיש. היצירה הספרותית בלשונות הולגריות והדרסטן היא אחת התופעות המרכזיות של עידן הדפוס. אולם בתרבות המערב היצירה בלשונות הולגריות, שהפכו אחר כך ללשונות הלאומיות, הייתה כרוכה בהחלשה של הלטינית בטור לשון תרבות ולשון קודש גם אם לא נעלמה לחלוטין, והמשיכה עת רבתה לשמש כלשון החוק וכלשונ של מדעים מסוימים, כמו רפואה ובוטניקה.⁶¹ הנתק בין לשון התרבות הגבואה שבאכותים לבין הלשון העממית המדוברת, המאפיין את המשיכיים בימי הביניים, התחלף לאיתו בהפיכתה של הלשון העממית המדוברת לשון תרבות, גם תרבות גבוהה, לצד הלשון הלטינית. לא כך היה המצב בשלוש מאות השנים האשונות של הדרפסת ספריהם ביידיש.⁶² בחברה המסורתית לא הייתה עליית היצירה וההדרפסה ביידיש מלאה בהתחששות למעמדה של העברית בטור לשון קודש, והוא נשאה לשון התפילה ולשון היצירה ההלכתית והספרותית. אולם בצדקה כמה אפשרות תרבותיות נוספות, והוא הצטרופותה של היידיש בטור לשון תרבות שנייה, ואולי משנית, לצידה של העברית.

Notes on the Amsterdam Yiddish Bible Translations by Blitz and Witzenhausen",

Studia Rosenthaliana, 27 (1993), pp. 136–158

ראוי ח' שמרוק, ספרות יידיש – פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 85.	58
אמלנזר היה גם המגיה של קלילות משה – ראו דבוריי בסוף הקדמה "ממקהיל קהילות ברבים"	59
(ר' משה פרנקפורט) בכרך הראשון של קלילות משה, באותו מקום בכרך השני, בסוף הכרך השלישי, ובתחילת הכרך הרביעי.	60
ראוי ב' אנדרסון, קהילות מודמיינות, תרגום דן דאור, תל-אביב 2000, עמ' 79–69.	61
כך למשל כתוב מוריין שטיינשנידר בלטינית במאה והתשע עשרה את הקטלוג היידוע של הספרייה הבודלאגית.	62
ראוי ח' טורניאנסקי, בין קודש לחול – לשון חינוך והשכלה במוזר-איורפה, יהודה 7 בקורס פולין – פרקים בתולדות יהורי מורה ותרבותם, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"ד; גריין, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הע' 14), עמ' 57–64; בר-לבב, תפיסת המוות (לעיל, הע' 22), עמ' 303.	

אין זה המקרה היחיד של הctrופת לשון תרבות לצד העברית. קדמה ליידיש למשל העברית היהודית בימי הביניים, אלם בתקופה לא היה קיים הדפוס, שאיפשר את הפצת הספרות החדרה בשכבות וחבות, וכנראה שלידיש היו דוברים רבים יותר, בכלל הגדול הדמוגרפי של יהודי אשכנז בראשית העת החדשה. את ההשואה בין מעמדה של העברית היהודית לצד העברית למעמדה של היידיש ערך ר' שמעון פרנקפורט עצמו, בהקדמה לתרגום שלו משנת 1722 של ספר "מנורת המאור".⁶³ הוא מציין את התרגום ליידיש ברצף אחד עם הארמית של התלמוד הירושלמי, הארמית של התלמוד הבבלי, לשון התרגומים והארמית של הוור. אם כן, התרגום ליידיש מעשה לגיטימי. הצורך להציג את נובע מכך שניתן לראות בתרגומי הספרות ליידיש חילקה של משאב תרבותי ומוקור כוח חברתי, וכן חלק מהמצוות המסורתיות ביידיש היו כרכות במוחוקת, וזה שטענו שכן עלולות לתחילה את סמכותם של הרבנים, שכן המוני העם יכולו להגיע למסקנות עצמאיות בענייני הלכה על פי הספרים הננדפסים ביידיש, והרבנים יהיו מיותרים.⁶⁴ כנגד קולות אלה יצא ר' משה בהקדמתו לפירוש "מנורת המאור". בתקופתו פעל הדפוס ביידיש כבר כמה וחמשים שנה, ודברין משקפים שלב נוסף בנסיכות להעניק ביסוס תאורייתי להדפסה של ספרות מסורתית בתרגום ליידיש. הקדים אותו בהדפסה צו מבון אביו, שכתב את חיבורו "ספר החיים" בשני החלקים, חלק עברי וחלק יידי.

התרגם ליידיש ביקש לשורת קהל קוראים חדש, שלא היה יכול לקרוא עברית. קהל זה הוא מי שמכונה בחקר ההשפעות התרבותיות של הדפוס "מעגל הקוראים המתרחב", ככלומר ציבור שמתוויל להזתרף להזג הקוראים, והוא זוקק לחומר ספרותי המתאים לו.⁶⁵ מלבד "magicish menah" הדפס ר' משה (יחד עם שותפים) גם מחוור עם תרגום ליידיש; אמנם, למורות שתירגם ליידיש בעצמו, ולמרות החשיבות העקרונית שראאה בהפצת חיבוריהם ביידיש, לא ידוע לנו על ספרונים שהופיעו ביידיש. בעברית לעומת זאת הדפס ר' משה ספרונים שונים וספרי מוסר, ביניהם הספר "גפן יהודית", ספרון מוסר שהיה

63 ראו י' צינברג, תלודת ספרות ישראל, ד, תרגום מ' אמייתי, מרחביה 1958, עמ' 111, 192; ובמאמרו של ברגר, להלן, הע' 75.

64 ראו שם, עמ' 107, ובהשלמותו של מ' פיקא', שם, עמ' 256.

65 על הקשר בין הספרים שנדרפסו במאה השמונה עשרה כדי לספק את צורכיהם של אנשי המיעגן המתרחב, ובין תהליכי השינוי בדימויו העצמי שלם, ראו גריס (לעיל, הע' 14), הספר כסוכן תרבויות. לדוגמה של מאחר חשוב שהציג את עצמו בתור מותוק ("מליץ") רוא ש' דותן-אופיר, שני חיבורי של ר' יעקב בן יצחק מיאנוב – "ציאנה ואינה" ו"מליץ יוש" וקהל קוראים, עבודות גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 10. על מנתך תבות אחר רוא: E. Reiner, "A Biography of an Agent of Culture: Eleazar Altschul of Prague and His Literary Activity", *Schöpferische Momente des europäischen Judentums in der frühen Neuzeit*, ed. M. Graetz, Heidelberg 2000, pp. 229–247

פופולרי במאה השמונה עשרה, וקיורו של "מנורת המאור", שהכין בעצמו, בשם "שבע פהילות". כפי שציין גרים, ספרוני המוסר הם אחד מונשי הכהלים של הרחבה מגעל הקוראים.⁶⁶ ייתכן שהתקינה מעין חלוקת עבודה בין ר' משה וחברו לדינוט ר' יוסף, שכן בדפוס ר' יוסף דין נדפסו יותר ספרוניים, וביניהם תיקונים קבליים, שאין כמותם בין הספרים שר' משה הדפיס.⁶⁷

את התופעות המעניינות באוסף הספרים שהדפיס ר' משה הוא המקום שתופס הוכרזון ההיסטורי, בעיקר זה של האשכנזים. כך למשל ספר "גפן יהירית" כולל גם תפילה על הקדושים והשבויים שמתו ונשבו (בעקבות פלישת העות'מאנים) במדינת פודוליה בשנת תלו"ז (1677), ור' משה הדפיס גם ספר שכלו עדות היסטורית על הਪיערות בהמברוג בשנת 1730, והוא ספר "עו"ז מבטחה".⁶⁸ ייתכן שההיסטוריה גורפתה החולצת בידיש של תלמידו של ר' משה, ר' מנחם מן אמלנדר, מתרב ספר "שארית ישראל", קשווה גם לכינויים שקיבל בבית רבו.

מעגל הקוראים המתחרב לא היה מוגבל כਮובן לאמטרדים בלבד. זהה תהליכי תרבותיים שהתרחש בכל אירופה, אצל יהודים ולא-יהודים. אולם ההשתקפות של התהליכי באמשטרדם מעניינות במיוחד מסיבות אחדות. אמסטרדם הייתהמרכז דפוס גדול, לדפוס יהודי וככליה; התקינו בה שתי קהילות שונות של יהודים, ספרדים ואשכנזים, שהיו ביגין פערים תרבותיים וככליליים. רומה שפער כזה יכול להסביר, בין היתר, את הריגשות שהתעוררה אצל ר' משה ואביו ר' שמעון לפיצופם הרווחני של המונחי העם.

ג

המדפיס או המוציא לאור אינם פעילים בחיל ריק, ואין מגדפים רק את הספרים המיצגים אותם. יש לעובודם גם צד כלכלי, ולעתים הם משכירים את שירותיהם למחרבים הבאים אליהם. דוגמה משועשת לשילוב העניין האישי והכלכלי מצויה בספר "עו"ז מבטחה" מאות ר' שלמה זלמן סgal, שנוצר לעיל. זהו ספר על מאורע ההיסטורי, ודומה שהוא משקף עניין של המדפיס. לויזוק טענה זו ניתן אף לצטט מדבריו של ר' משה בהקדמתו בספר, שבה הוא מספר עד כמה מצא בספר חן בעניינו, בתוכנו וכן בסגנונו, ולכן החלית להעלות על מזבח הדפוס. אולם הקדמת המחבר עצמה חוותה טفح נוסף. מסתבר שהוא ביקש להדפיס את ספרו כדי לקבץ בעורתו מימון לדוניה של

ראו גרים (שם), עמ' 57–64. 66

אני מודה לדידי הרב אהרון אושאיבל שהעיני כי אבי של ר' יוסף דין, ר' עקיבא עבר, חיבר את הסידור הקבלי "עבודת הבורא", וולצברק מס". ייתכן אףו שהענין בספרות תפילה קבלית היה חלק ממשותית של ר' יוסף דין. 67

בתו, שאotta שידך כבר לבוחר משכיל. הספרון נדפס באותיות המכונאות "אותיות צו"ר [צ'אננה וראינה], שרבם מספרי היידיש באותה תקופה נדפסו בהן. כדי שהם הספרדים יתעورو לרכוש את הספרון ולתרום למטרה הנعلاה של נדוניות בת ישואל כשרה, הדריס המשכבר כמה שורות באותיות מרובעות וגדולות, נוחות לספרדים, ובן שיבח אותן על סגנון הגאה והשלכתם הרבה, והוסיף את תקופתו "שאחר שימצאנו בו [בספר] טעם לשבה, ישבינו את מיקם ולא יפרשו מלכנו[ת] מהם, והוא כל זה לצורך ולטיבור' נדן בת הכהלה שלא תבושים חס ושלום" (הדושה במקורה). מסתבר שהענין ההיסטורי היה משולב לצורך מעשי – אולם הכללה והאידיאולוגיה אין מוציאות זו את זו, אלא קיימות במקביל.

מפעלים מנויים כמו זה של ר' משה פרנקפורט (ראו לעיל, ליד ציון 56) הוא פרטון מוצלח בעיטה הפער בין היומרות התרבותיות של המדריס ליכולת הכלכלית שלו עצמו ושל קוראוין, ויש לו גם משמעותות תרבותיות. אפשר לראות בו את ניצני התופעה המכונה "רפובליקה ספרותית". הרפובליקה הספרותית היא קהילה (מדומיננט) של אנשים משותף להם קיום רוחני בעולם תרבותי, קיים רוחני המתבטא בעניין ביצירת ספרותית, בקריאת ספרות וביחסים החשובים להם. ראשיתו של המושג בתקופת הרנסנס וההומניזם.⁶⁸ קהילה מדומיננט זו באה בעקבותיה של הקהיליה הדתית, שבאותה תקופה השתנה, ועתים נחלש כוחה, לגש והות. או החלו להיווצר גם, לפי ניתוחו של בנדיקט אנדרסון, הקהילות המדומיניות שייחיו בהמשך הלאומים השוניים, הנבדלים זה מזה בלשון ובטרטורייה.⁶⁹ יתכן שהקשרו אצל ההומניסטים בין הרפובליקה הספרותית ותחילת תחילci החילון הוא שגרם לכך שבתולדות הספרות העברית מופיע מושג הרפובליקה הספרותית לראשונה בקשר לכתביהם של משכילי גרמניה,⁷⁰ או אפילו בקשר לספרות תחתיה במאה התשע עשרה. בספרו "בודדים בזעדם" מספר דן מירון כיצד פגש לראשונה את המושג בשיעוריו של פרופ' שמעון הלקין באוניברסיטה העברית בירושלים, שם הוא הציג בהקשר הספרות האנגלית (כלומר הקשר מאוחר מזה של ההומניזם), וגילה כי מגיל צער התענין ברפובליקה הספרותית העברית,אמין בליך לדעת על קיומו של המושג.⁷¹ מירון למד כי הרפובליקה הספרותית היא החבורה של יוצרים הספרות, סוכני התרבות כמו המדריסים והעורכים, ובעיקר הרגע הרחב של האנשים "המאפשרים את קיומה באמצעות ציפיותיהם

רא איננסטיין (עליל, הע' 46), עמ' 136–159, ובפתחו, ערך Republic of Letters ראו אנדרסון (עליל, הע' 60), עמ' 99–114. על אנדרסון וחקר הלאומים ראו ביקורתה של ח' בן-ישראל על ספרו של א' סמית, "האומה בהיסטוריה", היסטוריה, 12 (תשס"ג), עמ' 93–104.

רא למשל ש' פינר, מהפכת האורות – תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 212–214.

ד' מירון, בודדים בזעדם, תל אביב תשמ"ח, עמ' 9–19.

68

69

70

71

והתענייניותם" (עמ' 10). ברצוני להציג כי מונח זה, ששימש, כאמור, במחקר בעייקר לדין בקשריה של הספרות העברית החדשה, יכול לסייע גם לדין בספרות המוסרית. הרפובליקה הספרותית לא נוצרה יש מאין כאשר הופיעו "המגיד" ו"המליץ", כתבי העת והריאנסים של ההשכלה – הם הכניסו תוכן חדש למוטר שגניצני קיימים עוד קודם לכן. כשהם שמספר המונחים של כתבי העת העבריים בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים הגיעו את יכולתם להתקיים, אך יצר גם קהל של שותפים שהמצפים לייצור, וכך גם מפעלי המונחים על ספרי הקודש בצורותיהם השונות: ברכישה שבועית של גלגולנות או בהתחייבות מראש לריבית הספר ("פרינומרנטס"), נוצר קרל משותף ש齊פה בספר.⁷² בתולדות הדפוס העברי תופעת המונחים קדמה והופיעה בקושטא ובוונציה,⁷³ אך אמסטרדם היא התפתחה במיוחד – הפריגומורנטים הופיעו לאשונה אמסטרדם;⁷⁴ שם גם מקורם של כלים נוספים של הרפובליקה הספרותית. הופיע בה העיתון היהודי הראשון וכן כתוב העת התורני הראשון, "פרי עץ חיים", שבאו בו חידושיםם של חכמי בית המדרש הספרדי "עץ חיים".⁷⁵ יסודותיה של הרפובליקה הספרותית היהודית נעצים אפוא בגישה החדשנית, ללשונות היהודים ולהתפתחותם של ספריות ואספני ספרים, שנitin להוותה במרכז הדפוס היהודי של אמסטרדם במהלך השמונה עשרה. ניתן לראותם באותם היבטים של הרפובליקה הספרותית היהודית, שהופיעו כבר במסורת הספרות והמטורית, התרבות, אך עדין אין בכך מעבר של ספר ממשמעו; וזאת על פי הבחנתנו המועילה של היסטוריון הספרות ראו מ' זלקין, בעלות השחר – ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במהלך המאה התשע עשרה,

72 ירושלים תש"ס, לפני המפתח, ערך "פרינומרנטס"; ספרו של ב' כהן, ספר הפריגומורנטן, ניו יורק, 1957, מותבס על חומר מן המאה התשע עשרה; וראו ה' 77 להלן.

73 על קושטא ראו: א' יערי, הדפוס היהודי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 103, מס' 145 (תשוכות ריבינו יצחק בר' ששת), ש' אפק, "לטניות הדפוס היהודי בקושטא", עילם לבבלוגרפיה ולתולדות ישראל, א' (תרצ"ד–תרצ"ה), עמ' 75–73. על נצחה ראו מקראות גדולות, וינצ'יזה שע"ז–שע"ט, דפוס בראגאדין, דברי המגיה אברום חבר, בסוף הספר.

74 ראו כהן (לעיל, ה' 72), עמ' א.

75 לתוךן מפורט ראו: י' קפלן, "פסקים מבית הדין של הקהילה הספרדי-הפורטוגאלית באמסטרדם הפסקים ראו: י' קפלן, "פסקים מבית הדין של הקהילה הספרדי-הפורטוגאלית באמסטרדם במהלך המאה השמונה עשרה ומשיעותם היחסורית-חברתית", מחקרים על תולדות יהודיו הולנד, ה' (תשמ"ח), עמ' 9 והערה 25; ב' לבב (לעיל, ה' 22), עמ' 263, ה' 44. על הבטים נוספים של הרפובליקה הספרותית היהודית באמסטרדם ראו: Sh. Berger, "An Invitation to Buy: A Paratexts of Yiddish Books in Amsterdam, 1650–1800", *Book History*, 7 (2004) 31–61; Irene E. Zwiep, "Imagined Speech Communities – Western Ashkenazic Multilingualism as Reflected in Eighteenth-Century Grammars of Hebrew", *Speaking Jewish – Jewish Speak – Multilingualism in Western Ashkenazic Culture*, eds. Shlomo Berger et al. (= *Studia Rosenthaliana*, 36 [2002–2003]), pp. 77–177

ההולנדי, חרטיאן יהנס, בין התחלה וסוף בתולדות הספרות.⁷⁶ יהנס הציע לבחין בין התחלות ספרותיות, לבין מעבר של סף, התליי בקומו של קהיל קוראים גדול דין, ואשר יכול להתרחש עשרה שנים לאחר ההתחלה, במיחזור במרקם של לשונות שאין להן קהיל קוראים גדול מלכתחילה. כך הסביר יהנס את התפתחותה המהירה של הספרות האנגלית והספרות הצרפתית, ואת התפתחותה האיטית יחסית של הספרות ההולנדית. גם לגבי הכלים הספרותיים והארגוני של הספרות היהודית ניתן לבחין בין התחלות מוקדמות בספרות המסורתיות לבין מעבר של סף בספרות ההשכלה.

הספרות העומדת בבסיס דרופובליקה הספרותית המסורתית שומרת מצד אחד על רצף עם הספרות שקדמה לה, אך יחד עם זאת היא יוצרת תקשורת חדשה עם קהיל הקוראים שלה, ומtronך יוצרת ומגדירה קהיליה של קוראים, ופעמים הרבה זו קהיליה חדשה של בני קהיל הקוראים המתרחב. בתהיליך זה מתחדדות ורגישויות ספרותיות חדשות, כמו המודעות ללשון החמוני, יידיש; המודעות לצרכים הרוחניים והמעשיים של החמוני הזה; והרצון לאסוף חומרים ופרשניות, המותבטה בתבניות ההדפסה של טקסט מרכז ונוסאי כלם, במתכונת המקראות הגדלות, דפוסי המדרש והתלמוד, ושולchan ערוק.

על משמעתו התרבותית של מפעל המגוונים של ר' משה פרנקפורט ניתן למלוד גם מכך שהוא לו נציג שיטיפל באופן נפרד במגוונים הספרדים, גבוה מהם את התשלום וספק להם את הגילוות.⁷⁷ אין כאן רק עניין טכני, אלא כורך לחתוך באופן שונה עם בני שתי הקהילות באמסטרדם. הקהילות היו שונות מבחינה תרבותית, ובכל זאת יכולו

רא: Gert-Jan Johannes, "The Development of the Literary Field and the Limitation of 'Minor' Languages: The Case of Northern Netherlands, 1750–1850", *Poetics*, 28 (2001), pp. 349–376

חדרשה המקדמת ראה: ברילביב, ר' יהודה אריה מודינה (לעיל, ה'24), עמ' 99–100; Bar-Levav, "Ritualisation of Jewish Life and Death in the Early Modern Period", *Leopold Bloom Institute Year Book*, 47 (2002), pp. 73 ff.

76

רא珂לות משה, כרך ראשון, הקדמה המקהל קולות ברובים: "עד שנתן ה' בלבי דעה ברורה, משא שקה לאחד נה לעשרה, וכל שכן כשהם מאה יותר בחוברה, לקבץ חתימות מיחידי סגולה דעתך בחורה, לקבץ על יד כל שבעו אשר בדפוס נגמרה, ובפרק ה' אשר נתן כזאת בלבי ולהלושי כה נתן גבורה, וגתן לב אשים ציקום וגאנזים למלאת בקשתיכי במרדה גדרה ואזרה, אתה ה' חסדים אל תמו מלפניך מלכרא, וויצו לראות בנימ ובני בנים משיבי מלחה שעורה... גם עלי לחהבה, לחוכר לטובה, הנעהה התרבות מוה"ר מרדכי בן מה"ר רר נחמן ז"ר אשר טרח עצמו לבוד שמיים לקבץ חתימות מגברי קציני ספרדיי" ה" אשר גם רבים מהנה באו על החותם לקבל מספרים הנ"ל אתה ה' תמים לטבה ותשלם גמולים בעלמא חזין ובעלמא דעתך יראו ורע אייכו מים ושנים עד ביתא גואל אמרן". דומה שהתייאר הקצר של החותמים בהקדמה לכרך הרביעי משיק התרבות מושלת המנוים: "אף שהה זי' קצית חתימות מיחידי סגולה אשכנזים וספרדים שלקו מנגני חיים בכל שבוע קמי' שמייא לילא שלא היה מספק כי אם החזי ברוחה [!] והיה לי מצהה רבה חזי נחמה והיה לי דאגה גודלה להמציא כל המועת המצטרך לגמור המלאכה כי כל יום היה צרתי מרובה מחבירו עד שgam בלילה לא שככ' לבני".

77

בניחס להסתדרות הרפובליקת ספרותית של ספרות מסורתית, שבשלב מאוחר יותר תשנה בהדרגה ותהפוך לרפובליקה ספרותית של ספרות חילונית, שהיא אחת ההשתקפות של הקהילה המודמיינית. אמן כל עוד אין לנו נתונים מי היו המנוים של ר' משה פרנקפורט, קיימת גם האפשרות שהם היו בני קהילות אמיטרדים, ואם כן הם לא היו שייכים לkahilah מודמיינית אלא לkahilah החברתית של ממש. אולם אין זה משנה את הטענה על ניצני הרפובליקה הספרותית, הנעוצים בפעילות מסווג, גם אם היא מתרחשת בתחום קהילות חברתיות.

בצד הרפובליקה הספרותית, שכאמור אפשר לשין את ניצנה לספרות המוסרית, אפשר להבחין גם ברפובליקה של מנהיגים והנהגות, שהבריה קיבלו עליהם את המנהיגים החדשניים, שהופיעו בין היתר בספרות ההנagogות במאות השבע עשרה והשמונה עשרה.⁷⁸ אחד התיאורים האפשריים של תהליכי הילון היהודי במאות התשע עשרה-העשרים הוא החלשת הרפובליקה של המנהיגים והתקומות הרפובליקה הספרותית, ששורשה בספרות המוסרית וענפיה בספרות התהיה ובספרות הילונית החדשה.

לטיכם. אני מציע לראות את תודעת הספריה ומשמעותה, אצל דמיות כמו ר' דוד דרשן מקרואן ור' שמעון פרנקפורט מאמיטרדים, ברגע עם פועלות הדפסה של ר' משה פרנקפורט. זהו חלק מתהליך ראשוני המשקף את ניצני גיבושה של רפובליקה ספרותית יהודית, ובעקבותיה התלכדי שנייה בקווי הבנייה של קהילה מודמיינית של יהודים. הכתיבה והדפסה ביידיש משמען הונמה של ציבור חדש להציף לkahilah היהודים. כתיבת הערך העצמי שלהם בתור יהודים בעיל ידע באמצעות כל' חרשן, ולגבש את תחושת הערך העצמי שלהם הפהזת הידע בגבושים של הקרייה ביידיש. בנדיקט אנדרסון הציג את חשיבות הדפוס והפצת הידע בגבושים של הקהילות המודמייניות, שהתפתחו בשלב מאוחר יותר למידנות הלאום. אנדרסון תיאר, בין יתר דבריו, את תהליכי שקייטה של הלטינית והמ עברית לשפות הווולגריות.⁷⁹ כאמור, מכם של היהודים היה מורכב יותר, ורק בשלב מאוחר בהרבה היה השימוש ביידיש כורך בעיובה של העברית. אולם התהליך שהחל בתרגום ובהדפסה של ספרים ביידיש הגיע לבסוף לשיאו ביצירה של קהילה מודמיינית של יהודים שהיא קהילה לאומית, שהחליפה, לפחות באופן עקרוני, את הקהילה הדתית. בעת הדרשה המקורמת סייע הספר העברי בהגדותה מחדש של הקהילה המודמיינית היהודית.

78 על הדפסת ספרי מנהיגים וחסיבותה ראו גריס (לעיל, ה' 18), עמ' 59–62; גריס, הספר כסוכן תרבות (לעיל, ה' 14), עמ' 71–72. על המשמעות החברתית של הריטואלייזציה בעת החדשנה המוקדמת ראו ב-בר-לבב, ריטואלייזציה (לעיל, ה' 76).

79 השוו שוחט (לעיל, ה' 15), עמ' 236–237.